

Współczesne stosunki państwo-Kościół w Republice Greckiej

1. Wprowadzenie

Wzajemne relacje pomiędzy państwem, rozumianym jako struktura polityczna określonej zbiorowości, a religią (szczególnie dominującą), czyli najważniejszą¹ sferą aktywności człowieka, nakierowaną przede wszystkim eschatologicznie oraz ontologicznie, należą do jednych z najbardziej istotnych zagadnień, implikujących konieczność prawnej regulacji rzeczonyj materii.

W zależności od przyjętych aksjomatów, kryteriów lub typów wzorcowych poszczególni autorzy tworzą klasyfikacje lub typologie stosunków państwo-Kościół, nierzadko różniące się między sobą. Michał Pietrzak wymienia jako dwa zasadnicze: system powiązania i system rozdziału. W ramach tego pierwszego wyróżnia: cesaropapizm, hierokratyzm (papocezaryzm), system supremacji państwa nad Kościołem i system zwierzchnictwa państwa nad związkami wyznaniowymi, podkreślając każdorazowo wyznaniowy charakter państwa jako cechę charakterystyczną. Opisując drugi, wskazuje przede wszystkim na niejednorodną genezę i – w konsekwencji – inne rozwiązania szczegółowe przyjmowane w różnych państwach². Z kolei ks. Józef Krukowski badając linearnie rozwój stosunków między państwem a Kościołem wyróżnia chronologicznie następujące okresy: monizm pogański (przeciwstawiony dualizmowi religijno-politycznemu, zainicjowanemu przez chrześcijaństwo) do IV w., następnie cesaropapizm i teokrację papieską jako ostateczną odpowiedź (ale jedynie ze strony katolickiej), jurysdykcjonalizm (protestancki oraz katolicki), jako następstwo reformacji, oraz epokę pluralizmu religijno-politycznego zapoczątkowaną u schyłku XVIII w. i trwającą do dziś. Zdaniem

* Mgr Marcin Olszówka jest asystentem w Katedrze Prawa Konstytucyjnego Wyższej Szkoły Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego w Warszawie.

¹ Taki jest pogląd autora.

² Por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 51-86.

tego autora w epoce współczesnej modele stosunków można podzielić na: system rozdziału Kościoła od państwa (separacja czysta, wroga, skoordynowana), system państwa wyznaniowego (model tradycyjny i nowoczesny) oraz system państwa totalitarnego, gdzie ideologia partii rządzącej, przynajmniej w zamierzeniu, ma zastąpić religię³. Jak wynika z powyższego, teoretyczne ujęcie problemu może przynieść różne efekty, jednak obaj powoływani autorzy zgadzają się przykładowo co do istnienia cesaropapizmu czy systemu rozdziału, a gruntowna analiza prowadzi do wniosku, że system zwierzchnictwa i nowoczesny model państwa wyznaniowego to w istocie to samo⁴ (różnic czysto terminologicznych jest zresztą więcej). Właśnie tymi terminami określają też stosunki państwo-Kościół w opisywanym państwie⁵.

W greckiej literaturze przedmiotu natomiast przeważa określenie *rządy prawa państwowego*, jak również spotykane są wypowiedzi o relacjach *sui generis*, negujące adekwatność i przydatność tradycyjnych terminów⁶. Charalambos Papastathis⁷ mówi o postępowej formie cesaropapizmu⁸. Istota rządów prawa państwowego sprowadza się w zasadzie do przyznania państwu kompetencji do regulowania spraw administracyjnych Kościoła. Samo pojęcie zostało użyte po raz pierwszy w dekreście Rady Regencyjnej z kwietnia 1833 r., a więc jeszcze przed ogłoszeniem przez władzę państwową autokefalii Kościoła Grecji. Przepisy dotyczące rządów prawa państwowego zawierał art. 105 Konstytucji z 1844 r. i zostały one powtórzone w kolejnych ustawach zasadniczych z 1864, 1911, 1927 i 1952 r. Sformułowanie to nie pojawia się w Konstytucji z 1968 r., narzuconej przez juntę czarnych pułkowników, ani w obecnie obowiązującej ustawie zasadniczej z 9 lipca 1975 r., co nie oznacza, iż przestało ono funkcjonować, ani tym bardziej, że stało się ono nieaktualne czy nieadekwatne na określenie stosunków państwo-Kościół w dzisiejszej Grecji⁹.

³ Por. J. Krukowski, *Kościół i Państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993, s. 11-75.

⁴ Por. M. Pietrzak, dz. cyt., s. 58-59 oraz J. Krukowski, dz. cyt., s. 55.

⁵ Por. M. Pietrzak, dz. cyt., s. 59 oraz J. Krukowski, dz. cyt., s. 61-62.

⁶ Por. *Religious Liberty: The Legal Framework in Selected OSCE Countries. A Report prepared by the Law Library, Library of Congress, at the Request of the Commission on Security and Cooperation in Europe*, Washington 2000, s. 56,

http://www.csce.gov/index.cfm?FuseAction=ContentRecords.ViewDetail&ContentRecord_id=195&Region_id=94&Issue_id=57&ContentType=R,G&ContentRecordType=R&CFID=2675510&CFTOKEN=34800783.

⁷ Profesor na Wydziale Prawa Uniwersytetu Arystotelesa w Salonikach.

⁸ Por. Ch. Papastathis, *Państwo i Kościół w Grecji*, [w:] G. Robbers (red.), *Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej*, (tł. J. Lopatowska-Rynkowska, M. Rynkowski), Wrocław 2007, s. 147.

⁹ Por. tamże, s. 148.

2. Kościół¹⁰

Wyznaniem znakomitej większości obywateli Grecji jest prawosławie (ponad 95%), aczkolwiek poziom indyferentyzmu religijnego wydaje się wyraźnie zwiększać. Świadczy o tym niewielka liczba osób praktykujących regularnie oraz drastycznie spadający odsetek osób deklarujących się jako religijne w najmłodszym pokoleniu¹¹.

2.1. Autokefalia Prawosławnego Kościoła Grecji

Kościół prawosławny, podobnie jak Kościół katolicki, zgodnie z Symbolem Nicejsko-Konstantynopolitańskim, jest *jeden, święty, soborowy i apostołski*¹², jednak teologia prawosławna nieco inaczej pojmuje znaczenie tych słów. Stąd jedną z zasadniczych form ustrojowych jest instytucja autokefalii, przez którą należy rozumieć hierarchiczną, administracyjną i sądową niezależność Kościoła lokalnego od pozostałych Kościołów prawosławnych (autokefalicznych) oraz jego samodzielność w kształtowaniu odrębności ustroju wewnętrznego i miejscowego prawodawstwa, w granicach zakreślonych nauką dogmatyczną, która pozostaje niezmienna i nienaruszalna. Autokefalia wywodzona jest od czasów apostołów, którzy wspólnie kierowali całym Kościołem, natomiast samodzielnie – zakładanymi przez siebie gminami. Ze względu na fakt, że jedynym źródłem władzy w Kościele jest sukcesja apostołska, pierwszy biskup oraz pozostali biskupi Kościoła autokefalicznego winni być obierani i wyświęceni (chirotonizowani) przez lokalnych biskupów, a nie hierarchów innego Kościoła, co stanowi istotę autokefalii¹³.

¹⁰ Konstytucja Grecji używa dwóch nazw *Prawosławny Kościół Grecji* (art. 3 ust. 1) oraz *Kościół Autokefaliczny Grecji* (art. 3 ust. 3) na określenie tego samego desygnatu (por. przyp. 23). Sam Kościół dominujący określa siebie terminem *Kościół Grecji* (por. <http://www.ecclesia.gr/English/Enindex.html>). W niniejszym artykule wszystkie wymienione tu syntagmy, wraz z rzeczownikiem *Kościół*, będą używane na określenie jednego podmiotu, chyba że z kontekstu będzie wynikać co innego.

¹¹ Por. T. Szawiel, *Wiara i Kościół w Europie*, „Więź” 2003, nr 5, s. 30 i nast. Autor przytacza badania *European Values Study* 1990-1999, które wskazują, że 22% Greków praktykuje co najmniej raz w tygodniu, a 21% – co najmniej raz w miesiącu; w przedziale wiekowym 18-29 lat tylko 57% osób deklaruje się jako religijne, podczas gdy wśród starszych wskaźnik ten wynosi 90%.

¹² Por. A. Znosko, *Prawosławne prawo kościelne*, cz. I, Warszawa 1973, s. 155-156. W Kościele katolickim zamiast określenia *soborowy* używa się słowa *powszechny*.

¹³ Por. tamże, s. 172-178.

Terytorium Grecji, od początku poddane jurysdykcji Patriarchy Ekumenicznego¹⁴, w wyniku wojny o niepodległość (1821-1830) znalazło się, przynajmniej częściowo, w odrębnym organizmie państwowym, co zasadniczo nie sprzyja jedności struktur administracyjnych w Kościele prawosławnym. W 1833 r. osiemnastoletni książę bawarski Otto Wittelsbach zasiadł na królewskim tronie¹⁵, a władzę początkowo sprawowała trzyosobowa Rada Regencyjna. Za sprawą jednego z jej członków, Georga Ludwiga von Maurera, ogłoszono dekret z 23 lipca/4 sierpnia 1833 r. o *Niezależności Kościoła Grecji*, w którym proklamowano autokefalię, ustanawiając króla głową Kościoła, a państwo czyniąc wyłącznym prawodawcą eklezjalnym¹⁶. Uzasadnienie sporządzone przez siedmioosobową komisję pod przewodnictwem Teoklita Farmakidisa, kanonisty o protestanckiej orientacji, stwierdzało, że Kościół jest wolny w sprawach kultu i doktryny, natomiast jego struktura i stosunek do innych Kościołów podlega władzy państwowej.

Wprawdzie nie istnieją kanony określające sposób wprowadzenia autokefalii, a zasady te wynikają raczej z prawa kanonicznego i ze świadomości prawnej poszczególnych Kościołów, to jednak jej ogłaszanie przez władze państwowe jest sprzeczne z aksjomatem kanonicznym, którego treść oddaje rzymska premia *nemo plus iuris ad alium transfere potest quam ipse habet*. Udzielenie autokefalii należy bowiem generalnie do kompetencji Kościoła kiryarchalnego (panującego)¹⁷. Schizma, która spotkała się z protestami zarówno w samej Grecji, jak i ze strony pozostałych Kościołów prawosławnych, została ostatecznie zażegnana 29 czerwca 1850 r., kiedy arcybiskup Konstantynopola opublikował *Księgę Patriarchalną*, uznającą sporną autokefalię *ex nunc* w granicach ówczesnego państwa greckiego¹⁸.

2.2. Powstanie pięciu oddzielnych struktur kościelnych

Ostateczne określenie zasięgu terytorialnego Kościoła nastąpiło na mocy aktów z lipca 1866 oraz maja 1882 r., którymi patriarchat przekazał pod jego jurysdykcję, odpowiednio, Wyspy Jońskie oraz Tesalię, prowincję Arta'y, niektóre wioski Epiru i Macedonii, włączone wcześniej do Grecji. Po wojnach

¹⁴ Pełny tytuł brzmi: *Jego Świątobliwość Arcybiskup Konstantynopola, Nowego Rzymu i Patriarcha Ekumeniczny* (<http://www.ec-patr.org/athp/index.php?lang=en>).

¹⁵ Por. M. Żywczyński, *Historia powszechna 1789-1870*, Warszawa 2001, s. 267-268.

¹⁶ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 147-148.

¹⁷ Por. A. Znosko, dz. cyt., s. 166-167, 173-174, 186. Dokładnie rzecz ujmując autokefalii mogą udzielić: apostoł, episkopat Kościoła powszechnego, episkopat Kościoła autokefalicznego (tamże, s. 163).

¹⁸ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 152.

bałkańskich i I wojnie światowej jej granice poszerzyły się o Epir, Macedonię oraz Zachodnią Trację (tzw. *nowe ziemie*). Liczne dyskusje nad eklezjalnym porządkiem prawnym zaowocowały *Aktem Synodalnym* z 4 września 1928 r. zawierającym dość oryginalne rozwiązanie, w myśl którego patriarcha zachował władzę duchową nad tymi terenami, a administracja została powierzona Kościołowi autokefalicznemu¹⁹.

14 października 1900 r. Patriarchat Ekumeniczny udzielił Kościołowi na Krecie autonomii, która trwa do dziś, mimo zmiany przynależności państwowej wyspy w 1913 r. Od autokefalii różni się przede wszystkim brakiem samodzielności w wyświęcaniu biskupów, ponieważ chirotonii udziela zawsze Kościół kiriarchalny (bezpośrednio albo przez udzielenie upoważnienia biskupom Kościoła autonomicznego). Poza tym Kościół autonomiczny funkcjonuje na podstawie statutu nadanego przez Kościół kiriarchalny, uczestniczy w wydatkach na jego utrzymanie, jest zobowiązany pobierać odeń św. chryzmo i zazwyczaj nie posiada niezależności sądowniczej²⁰.

Przyłączony do Grecji archipelag Dodekanez (7 marca 1947) pozostaje z kolei pod bezpośrednią jurysdykcją Patriarchatu Ekumenicznego, podobnie jak wyzwolona w 1912 r. Góra Athos²¹ oraz zamieszkała za granicą grecka diaspora prawosławna²².

3. Trzy podstawowe cechy ustroju Prawosławnego Kościoła Grecji

3.1. Kościół dominujący

Status Kościoła został zdefiniowany w art. 3 ust. 1 Konstytucji Grecji z 9 lipca 1975 r. Przepis zaczyna się zdaniem: *Dominującą religią w Grecji jest religia Wschodniego Prawosławnego Kościoła Chrystusa*²³, które bez

¹⁹ Tamże.

²⁰ Por. A. Znosko, dz. cyt., s. 186 i nast.

²¹ Por. pkt 5.

²² Por. R.G. Roberson, *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie*, Bydgoszcz 1998, s. 60 oraz 88-91.

²³ Art. 3 ust. 1 brzmi: *Dominującą religią w Grecji jest religia Wschodniego Prawosławnego Kościoła Chrystusa. Prawosławny Kościół Grecji, uznający Pana Naszego Jezusa Chrystusa za głowę Kościoła, jest nierozdzielnie związany w swojej doktrynie z Wielkim Kościołem Chrystusa w Konstantynopolu, z każdym innym Kościołem Chrystusa wyznającym tę samą doktrynę, przestrzegającym niezmiennie, podobnie jak inne Kościoły, świętych kanonów apostoelskich i synodalnych oraz świętych tradycji. Kościół jest autokefaliczny i zarządzany przez Święty Synod, w skład którego wchodzi sprawujący aktualnie swe funkcje biskupi oraz przez Stały Święty Synod, który, wywodząc się ze Świętego Synodu, jest tworzony tak, jak jest to zapisane w Karcie Statutowej*

wątpienia odzwierciedla rolę, jaką to wyznanie odgrywało w historii Grecji i nadal odgrywa w greckim społeczeństwie. Od strony normatywnej dominujący charakter wyraża się w trzech aspektach: 1) wiara prawosławna jest religią oficjalną państwa, 2) Kościół jest wyposażony w osobowość prawną prawa publicznego, 3) Kościół w relacjach z państwem cieszy się uprzywilejowaną pozycją, która jest zastrzeżona dlań tylko i wyłącznie oraz niedostępna dla innych denominacji²⁴.

Potwierdzeniem charakteru prawosławia jako religii oficjalnej jest bez wątpienia Preambuła Konstytucji²⁵, która, stanowiąc klasyczne *Invocatio Dei*, wyraża jeden z rudymenarnych dogmatów religii dominującej, podkreśla jej szczególnie powiązanie z państwem oraz wskazuje wyraźnie na istotne miejsce religii w życiu publicznym i wyznaniowy charakter państwa. Podobną rolę odgrywają dwa inne przepisy Konstytucji: art. 33 ust. 2 oraz art. 59 ust. 1. Zawierają odpowiednio: tekst przysięgi składanej przez Prezydenta Republiki²⁶ oraz członków Izby Deputowanych²⁷, których treść bez wątpienia pozostaje w pełni koherentna z Preambułą, jak i art. 3 Konstytucji. Oficjalny charakter prawosławia unaocznia się także podczas uroczystości państwowych, które odbywają się wyłącznie według obrządku tej religii²⁸ oraz poprzez obecność Ministra Edukacji Narodowej i Spraw Religijnych podczas obrad Świętego

Kościola i zgodnie z postanowieniami Księgi Patriarchalnej z 29 czerwca 1850 r. oraz Aktu Synodalnego z 4 września 1928 r. (por. *Konstytucja Grecji*, tł. z j. fr. G. i W. Uliccy, B. Zdaniuk, Warszawa 2005, s. 36; *The Constitution of Greece*, Athens 2004, s. 18, <http://www.parliament.gr/english/politeuma/syntagma.pdf>; pozostałe przepisy Konstytucji Grecji również cytowane na podstawie tych źródeł).

²⁴ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 149.

²⁵ W brzmieniu: *W imię Trójcy Świętej, Jedynej i Niepodzielnej*.

²⁶ Art. 33 ust. 2 stanowi: *Przed objęciem urzędu Prezydent Republiki składa przed Izłą Deputowanych następującą przysięgę: „Przysięgam w imię Trójcy Świętej, Jedynej i Niepodzielnej przestrzegać Konstytucji i ustaw, czuwać nad ich wiernym przestrzeganiem, bronić niezależności narodowej i integralności kraju, chronić prawa i wolności Greków i służyć interesowi powszechnemu i rozwojowi Ludu Greckiego”*. W literaturze dominuje przekonanie, iż treść przysięgi nie przesądza o wyznaniu Prezydenta Republiki, który wręcz może nie być chrześcijaninem (por. S.N. Troianos, *Freedom of Religion*,

[http://religlaw.org/template.php?id=275&search_terms\[0\]=RELIGION#searchtext](http://religlaw.org/template.php?id=275&search_terms[0]=RELIGION#searchtext)).

²⁷ Art. 59 ust. 1 głosi: *Przed rozpoczęciem sprawowania mandatu deputowani składają, w pałacu Izby Deputowanych na posiedzeniu jawnym, przysięgę w następującym brzmieniu: „Przysięgam w imię Trójcy Świętej, Jedynej i Niepodzielnej dochować wierności Ojczyźnie i ustrojowi demokratycznemu, przestrzegać Konstytucji i ustaw oraz sumiennie wypełniać moje funkcje. Art. 59 ust. 2 wprowadza wyjątek od powyższej formuły: *Deputowani wyznający inną wiarę lub religię składają przysięgę zgodnie z formułą ustanowioną przez ich religię lub wyznanie.**

²⁸ Por. M. Rynkowski, *Status prawny kościołów i związków wyznaniowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004, s. 39.

Synodu dokonującego wyboru arcybiskupa Aten²⁹, który jest następnie uroczystie mianowany dekretem prezydenta Republiki³⁰.

Nie inaczej należy ocenić art. 3 ust. 3 ustawy zasadniczej³¹, zabraniający publikowania oficjalnej wersji Pisma Świętego bez zgody obu Kościołów autokefalicznych reprezentujących religię oficjalną. Przywilej ten został ustanowiony po raz pierwszy w konstytucji z 1911 r., by zapobiec rozpowszechnianiu się różnych wersji językowych Biblii, tłumaczonej wówczas spontanicznie na miejscowe dialekty³² (stąd dosyć osobliwe sformułowanie *formy językowe*). Wysoka ranga aktu normatywnego świadczy o zaangażowaniu autorytetu państwa w utrzymanie ortodoksji i ma zapewnić realizację postanowień Kościoła przez władzę świecką.

Osobowość prawna prawa publicznego (osobowość publicznoprawna) oznacza, iż dany podmiot pełni funkcje z zakresu administracji publicznej oraz wobec niego stosuje się reżim publicznoprawny³³. Zgodnie z art. 1 ust. 4 Karty Statutowej Kościoła (ustawa nr 590/1977) posiada ją Kościół jako całość, a także jego poszczególne jednostki, w tym: metropolie, parafie i klasztory. Granice, siedziby i nazwy tych pierwszych określa Święty Synod. Parafie i klasztory są natomiast tworzone na mocy dekretu prezydenta Republiki. Monastery podlegają bądź metropolitom, bądź Świętemu Synodowi, bądź Patriarsze Ekumenicznemu³⁴.

Te ostatnie, podobnie jak starożytne patriarchaty, pozostające *nierozzerwalnie związane w swojej doktrynie* z religią dominującą, zostały obdarzone szczególnym przywilejem, jakim jest konstytucyjna gwarancja prawa własności ziemskiej, wynikająca *expressis verbis* z art. 18 ust. 8 ustawy zasadniczej, która uniemożliwia władzom publicznym wywłaszczenie nieruchomości należących do, enumeratywnie wymienionych w tym przepisie,

²⁹ Por. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 9 grudnia 1994 r., nr 13092/87 i 13984/88, *The Holy Monasteries v. Greece*, pkt 14.

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>.

³⁰ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 156.

³¹ Art. 3 ust. 3 zawiera następującą treść: *Tekst Pisma Świętego pozostaje niezmienny. Oficjalnie tłumaczenie tekstu w jakiegokolwiek innej formie językowej, bez uprzedniej zgody Kościoła Autokefalicznego Grecji oraz Wielkiego Kościoła Chrystusa w Konstantynopolu, jest zabronione.*

³² Por. *Religious...*, s. 56.

³³ Tamże, s. 59, por. nieco odmiennie M. Rynkowski, dz. cyt., s. 19-22. Autor wskazuje na możliwość pobierania podatku kościelnego jako cechę charakteryzującą osobowość publicznoprawną związków wyznaniowych, powołując się na regulacje krajów niemieckojęzycznych, co jednak nie przystaje do stanu prawnego obowiązującego np. w Grecji, gdzie Kościół nie ma takiego uprawnienia, lecz jest finansowany przez państwo, które wypłaca pensje prezbiterom i diakonom od 1945 r., biskupom od 1980 r., urzędnikom i pracownikom kościelnym od 1983 r. (tamże, s. 39), a także emerytury oraz zapewnia opiekę zdrowotną (por. *Religious...*, s. 56).

klasztorów oraz wspomnianych Kościołów autokefalicznych³⁵. Podobne prawo ustanowiono na rzecz Góry Athos (art. 105 ust. 2)³⁶.

Jednym z najistotniejszych przywilejów religii dominującej było obligatoryjne opiniowanie wniosku o zezwolenie na budowę świątyni, miejsca kultu lub domu modlitw³⁷ znanej religii. Zgoda lokalnego metropolity co prawda nigdy nie miała mocy wiążącej (w praktyce opinia prawie zawsze była negatywna), lecz zazwyczaj okazywała się zbieżna z decyzją Ministra Edukacji Narodowej i Spraw Religijnych, częstokroć uchylaną następnie przez Radę Stanu³⁸. W lipcu 2006 r. Izba Deputowanych zniósła wymóg obligatoryjnej procedury konsultacyjnej³⁹. Od tego czasu minister nie wydał jednak żadnego nowego zezwolenia⁴⁰.

Należy podkreślić jednakże, iż powyższe, trójelementowe ujęcie terminu „dominująca” można przyjąć za trafne jedynie pod warunkiem uznania, że istnienie szeregu wyjątków w ustawodawstwie zwykłym i orzecznictwie, rozszerzających niektóre prawa i przywileje na konkretne lub wszystkie znane religie, nie wpływa negatywnie na trafność definicji przedstawionej na wstępie niniejszych rozważań.

3.2. Autonomia Kościoła

Kolejną cechą ustrojową Kościoła, zagwarantowaną na podstawie art. 3 ust. 1 Konstytucji, jest autonomia. Ustawa zasadnicza stanowi, że Kościół jest zarządzany przez Święty Synod (Hierarchii) złożony ze wszystkich biskupów w stanie czynnym (metropolitów) oraz Stały Święty Synod⁴¹, tworzony zgodnie z postanowieniami Księgi Patriarchalnej z 1850 r. oraz Aktu Synodalnego z

³⁴ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s 149, 155-156 oraz *The Holy...*, pkt 14.

³⁵ Art. 18 ust 8 stwierdza: *Własność ziemiska klasztorów patriarchalnych Świętej Anastazji Pharmacolytria na Półwyspie Chalcydyckim, Świętego Wlatadesa w Salonikach i Świętego Jana Ewangelisty Teologa w Patmos, z wyjątkiem terenów zależnych, nie może być wywłaszczona. Podobnie znajdujące się w Grecji mienie Patriarchatów: Aleksandrii, Antiochii i Jeruzalem oraz Świętego Klasztoru na Górze Synaj, nie może być przedmiotem wywłaszczenia.*

³⁶ Por. przyp. 98.

³⁷ Tak orzekła Rada Stanu, nie wskazując bezpośrednio podstawy prawnej (por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s 154).

³⁸ Por. tamże.

³⁹ Por. *International Religious Freedom Report 2006. Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor*,

<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71383.htm>

⁴⁰ Por. *International Religious Freedom Report 2008. Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor*,

<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2008/108449.htm>

1928 r. Analizując art. 3 ust. 1 zdanie drugie *in fine* należy dojść do wniosku, że konstytucyjne gwarancje przestrzegania tych aktów dotyczą jedynie przepisów traktujących o warunkach tworzenia Stałego Świętego Synodu, co potwierdzają debaty w greckim parlamencie oraz stanowisko Rady Stanu⁴².

Warto w tym miejscu przywołać art. 3 ust. 2 Konstytucji⁴³, powszechnie interpretowany jako potwierdzenie ze strony państwa *status quo* w kwestii struktury eklezjalnej. Spory powstałe na gruncie nieprzebrzegania postanowień Aktu Synodalnego z 1928 r. przez Kościół Autokefaliczny Grecji doprowadziły w 2003 r. do otwartego konfliktu z patriarchą, zakończony w czerwcu 2004 r. uroczystym oświadczeniem Świętego Synodu w Atenach o respektowaniu Aktu, którego gwarantem zobowiązała się być Republika Grecka. Należy zauważyć, że posiada on swoje odzwierciedlenie w ustawie nr 3615/1928⁴⁴ – co stanowi zarazem egzemplifikację doktryny rządów prawa państwowego i uzasadnia ingerencję państwa w wewnętrzne sprawy Kościoła (poza tym sam Akt został wydany w Konstantynopolu, czyli poza granicami Grecji, a obowiązuje na jej terytorium). W kontekście powyższego wydaje się, że można by zaryzykować tezę, iż rozważany przepis zawiera konstytucyjne umocowanie wszelkich aktów normatywnych regulujących ustrój kościelny. Negatywna redakcja, ograniczająca znaczenie rozważanego przepisu do poszanowania, czy raczej tolerowania, istniejących odrębności w ustroju kościelnym niewynikających wprost z art. 3 ust. 1, nie musiałaby zatem zamykać drogi „pozytywnemu” odczytaniu treści art. 3 ust. 2, nadającemu daleko szersze gwarancje dla aktów normujących strukturę instytucjonalną greckiego prawosławia, szczególnie tych wymienionych z nazwy w art. 3 ust. 1, zważywszy że ustrojodawca, przyjmując tekst Konstytucji, miał świadomość złożoności zagadnienia.

3.2.1. Własność monasterów niewymienionych w art. 18 ust. 8 Konstytucji

Istotnym ograniczeniem autonomii Kościoła jest przestrzeganie prawa własności monasterów, które nie znajduje ochrony na poziomie konstytucyjnym⁴⁵. Poprzedzony dobrowolnymi donacjami proces sukcesywnego wywłaszczenia – uzasadniany potrzebami rolników, rozwoju

⁴¹ Stały Święty Synod składa się z przewodniczącego, którym jest Arcybiskup Aten i całej Grecji, oraz dwunastu metropolitów (w równej liczbie z terytorium autokefalii i z tzw. „nowych ziem”) wybieranych na roczną kadencję (por. *Religious...*, s. 57).

⁴² Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 155.

⁴³ Art. 3 ust. 2 brzmi: *Ustrój kościelny istniejący w niektórych regionach państwa nie jest sprzeczny z postanowieniami poprzedniego ustępu.*

⁴⁴ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 152.

⁴⁵ Por. pkt 3.1.

przemysłu, a obecnie również ochroną środowiska – rozległych nieruchomości klasztornych na rzecz państwa rozpoczęła ustawa nr 4684/1930, powołująca Urząd Zarządzający Kościelną Własnością (ODEP). Złożony w większości z hierarchów z arcybiskupem Aten na czele, miał zarządzać nieruchomościami i ruchomościami świętym monasterów. Wykonując postanowienia Konstytucji z 1952 r. zawarto porozumienie między Kościołem i rządem – zatwierdzone dekretem ustawodawczym nr 2631/1953, na mocy którego 80% klasztornych nieruchomości miało być przekazane w zamian za jedną trzecią ich wartości, lecz umowa nigdy nie doszła do skutku⁴⁶. Wreszcie na podstawie ustawy nr 1700/1987 państwo miało przejąć *ex lege* wszelkie nieruchomości (pastwiska, łąki, lasy, kopalnie, kamieniołomy itd.), do których tytułu prawnego nie potrafiły wykazać monasterzy (czasem ziemie stanowiły ich własność od IX w.)⁴⁷. Jednocześnie udział duchownych w ODEP został zmajoryzowany poprzez wprowadzenie mianowanego przez rząd przewodniczącego i jego zastępcy⁴⁸. Ze względu na protesty ze strony Kościoła, zawarto porozumienie ze Stałym Świętym Synodem, ratyfikowane ustawą nr 1811/1988 znacznie ograniczającą rozmiary wywłaszczenia oraz gwarantującą klasztorom 1% wydatków ponoszonych przez budżet państwa na rzecz religii dominującej.

Okoliczność niezaakceptowania porozumienia przez 47 monasterów⁴⁹, zdanie odrębne do orzeczenia Rady Stanu potwierdzającego konstytucyjność ustawy nr 1700/1987⁵⁰ oraz wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 1994 r. w sprawie *The Holy Monasteries v. Greece* stwierdzający naruszenie Konwencji, doprowadziły do kolejnych ustępstw ze strony rządu, przyznających monasterom – ustawą nr 2413/1996 – szczególne środki prawne chroniące ich prawa własności⁵¹.

3.3. Nerozerwalność dogmatyczna i tzw. konstytucyjne umocowanie świętych kanonów i tradycji

Za najistotniejszą normę konstytucyjną kształtującą stosunki państwo-Kościół należy uznać tę, która, zaadresowana tak do Kościoła jak i państwa, zobowiązuje oba podmioty do zapewnienia duchowej jedności tego pierwszego z pozostałymi Kościołami prawosławnymi. Art. 3 ust. 1 zdanie drugie ustawy zasadniczej wskazuje na święte kanony apostołskie i synodalne oraz święte

⁴⁶ Por. *Religious...*, s. 67; por. też *The Holy...*, pkt 9-11.

⁴⁷ Por. tamże, pkt 6 i 25.

⁴⁸ Por. tamże, pkt 28.

⁴⁹ Por. tamże, pkt 33-34.

⁵⁰ Por. wyrok Rady Stanu nr 5057/1987 (tamże, pkt 31).

⁵¹ Por. *Religious...*, s. 68.

tradycje jako niezmiennie źródło doktryny Kościoła Autokefalicznego Grecji. Gwarantowanie nierozzerwalności dogmatycznej w najwyższym rangą akcie normatywnym ma długą historię, albowiem już w konstytucji z 1844 r. znajdował się przepis, mający na celu zademonstrowanie woli nowo powstałego królestwa zachowania prawosławnego charakteru Kościoła Grecji (król Otton był gorliwym katolikiem), co miało związek z utrzymującą się wówczas schizmą i nieuznawaniem samozwańczej autokefalii przez Patriarchat Ekumeniczny (stąd też wyraźne podkreślenie zachowania jedności z *Wielkim Kościołem Chrystusa w Konstantynopolu*). Warto podkreślić, że jedność dogmatyczna z pozostałymi Kościołami autokefalicznymi stanowi jedną z cech konstytucyjnych prawosławia, które nie dopuszcza odstępstw od postanowień siedmiu soborów powszechnych (325–787)⁵², dziesięciu soborów lokalnych (314–879)⁵³ oraz kanonów Ojców Kościoła⁵⁴, a także nakazuje wierne dochowanie świętych tradycji. Równocześnie w sposób istotny zostaje tu ograniczona autonomia doktrynalna Kościoła, ponieważ państwo stoi na straży czystości wiary, chroniąc tę instytucję przed popadnięciem w herezję⁵⁵.

Jak wynika z dotychczasowych rozważań, święte kanony zostały włączone w zakres treściowy ustawy zasadniczej. Powstały jednak wątpliwości interpretacyjne, czy ustrojodawca grecki objął tylko kanony dotyczące dogmatów, czy także te, które mają charakter administracyjny. Spory wywołuje również kwestia zakresu stosowania świętych kanonów i świętych tradycji. Według jednej koncepcji – najbardziej teokratycznej, której zwolennikami są: Kościół, doktryna teologiczna i część prawników – święte kanony, bez wyjątków, obowiązują wszystkich, a niezgodna z Konstytucją jest każda

⁵² W tym Sobór Konstantynopoliński II (553) i III (680), na których nie uchwalono żadnego kanonu (zajmowano się jedynie kwestiami doktrynalnymi), oraz sobór piąto-szesty, zwany też szóstym (691-692), bardziej znany jako Sobór Trullański II (od nazwy sali pałacu cesarskiego w Konstantynopolu), traktowany przez prawosławie jako kanoniczny i komplementarny wobec dwóch poprzednich, a nieuznawany przez Kościół katolicki (por. A. Znosko, dz. cyt., s. 37; M. Banaszak, *Historia Kościoła*, [w:] Z. Pawlak (red.), *Katolicyzm A-Z*, Poznań 1999, s. 145-146).

⁵³ Rzeczony sobory lokalne (w terminologii katolickiej – synody) to: sobór w Ancyrze (314), w Neocezarei (314-325), w Gangrze (340), w Antiochii (341), w Laodycei (343), w Sardyce (343), w Konstantynopolu (394), w Kartaginie (419), w Konstantynopolu (842), w Konstantynopolu (879) (por. A. Znosko, dz. cyt., s. 38).

⁵⁴ Uznanych za powszechnie obowiązujące przede wszystkim przez Sobór (synod) Trullański II (691-692).

⁵⁵ Inaczej rzecz ujmując, Republika Grecka afirmuje religię oficjalną jako prawdziwą, a przynajmniej jako godną wsparcia, na podstawie kryterium teologicznego. Zgodnie z systematyką prezentowaną przez J. Krukowskiego można by dopatrywać się tutaj warunku *sine qua non* tradycyjnej wersji państwa wyznaniowego, choć istnienie wolności sumienia wszystkich obywateli – typowe dla wersji nowoczesnej – oraz całokształt stosunków państwo-Kościół w Grecji potwierdzają wcześniejszą konstatację o zaklasyfikowaniu opisywanego systemu jako nowoczesnego państwa wyznaniowego.

ustawa z nimi sprzeczna, niezależnie od regulowanej materii. Stanowiska tego nie sposób pogodzić chociażby z zasadą równości wobec prawa czy wolnością sumienia; ponadto konfrontacja z tekstem Konstytucji skłania ku przyjęciu stanowiska, iż przedstawiony pogląd to raczej nadinterpretacja. Z kolei administracja publiczna oraz większość prawników opowiadają się za poglądem rozgraniczającym kanony ze względu na ich charakter, co prowadzi do kolejnych trudności, gdyż istnieją kanony traktujące ustrój synodalny jako dogmat. Poza tym krytycy tego podejścia podkreślają zbytnie uzależnienie funkcjonowania Kościoła od państwa, które uzyskałoby wówczas prawo do dowolnego modyfikowania jego struktur administracyjnych, nie zważając na wielowiekową tradycję.

Relacjonując spór o konstytucyjną walidację świętych kanonów i tradycji warto przywołać wyrok Rady Stanu z 7 grudnia 1987 r. (nr 5057/1987), w którym potwierdziła konstytucyjne umocowanie świętych kanonów i tradycji o charakterze dogmatycznym – w tym także tych, które odnoszą się do jego ustroju – jednocześnie wykluczając możliwość takiej interpretacji art. 3 ust. 1 Konstytucji, która naruszałaby prawa i wolności w niej zagwarantowane⁵⁶. Jak się wydaje, orzeczenie to w sposób dalece satysfakcjonujący rozstrzyga poruszany problem, lecz dyskusja nad tym zagadnieniem pozostaje wciąż aktualna.

4. Wolność sumienia

Uprzywilejowana pozycja Kościoła Grecji przysługuje instytucji, a nie konkretnym osobom tworzącym wspólnotę wiernych. W przeciwnym razie *Postanowienia Zasadnicze*⁵⁷ Konstytucji wymuszałyby dyskryminację Greków ze względu na wyznawaną religię⁵⁸ i ograniczały zastosowanie art. 4 – wyrażającego zasadę równości wobec prawa⁵⁹ – do niewielkiej grupy nieprawosławnych adresatów. Powyższa interpretacja pozostaje również w zgodzie z art. 13 ust. 1, proklamującym nienaruszalność wolności sumienia⁶⁰.

⁵⁶ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 149-151 oraz *The Holy...*, pkt 31.

⁵⁷ Część pierwsza Konstytucji (art. 1-3) zatytułowana jest *Postanowienia Zasadnicze* i składa się z dwóch działów: *Forma ustroju państwa* (art. 1-2) oraz *Stosunki między Państwem a Kościołem* (art. 3).

⁵⁸ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 149.

⁵⁹ Art. 4 głosi: *Wszyscy Grecy są równi wobec prawa*.

⁶⁰ Art. 13 ust. 1 brzmi: *Wolność sumienia jest nienaruszalna. Korzystanie z praw osobistych i politycznych nie zależy od przekonań religijnych*.

Grecka ustawa zasadnicza rozróżnia wolność sumienia i wolność odbywania praktyk religijnych. Pierwsza z nich nie podlega żadnym ograniczeniom, co wynika niejako z jej natury, gdyż trudno wyegzekwować zakaz posiadania określonych poglądów, jak też wymusić na kimś, by uwierzył w konkretną rzeczywistość transcendentną (co innego w przypadku form zewnętrznych)⁶¹. Natomiast w drugim przypadku ograniczenia są dopuszczalne, o ile zostaną przewidziane drogą ustawową, a przedmiotem ochrony czynią porządek publiczny lub dobre obyczaje (nie moralność publiczną).

4.1. Wolność praktykowania znanych religii

Podstawowym warunkiem legalnego publicznego praktykowania religii jest uzyskanie przez dany związek wyznaniowy statusu *znanej religii*, jak to ujmuje art. 13 ust. 2 zdanie pierwsze Konstytucji⁶². Obecność tego terminu w prawie greckim ma prawie tak długą historię jak określenie *rządu prawa państwowego*, gdyż pojawia się już w konstytucji z 1844 r. Wobec braku definicji legalnej, w judykaturze i doktrynie zaaprobowano, jak się wydaje ostatecznie, stanowisko Rady Stanu, która w orzeczeniach nr 2105/1975 i 2106/1975, dokonała wykładni budzącej wiele wątpliwości syntagmy. *Znana religia* jest to zatem taka, której doktryna nie zawiera sekretnej nauczana i która nie praktykuje ukrytych obrzędów, niedostępnych dla osób z zewnątrz. Fakt posiadania hierarchii duchownej nie ma znaczenia dla uznania religii⁶³.

Związki wyznaniowe wyposażone w osobowość publicznoprawną *ex officio* posiadają taki status. Pozostałe mogą wedle własnego wyboru przybrać dowolną formę prawną na podstawie przepisów kodeksu cywilnego. Jako stowarzyszenie, fundacja, charytatywny komitet organizujący zbiórki lub związek osób⁶⁴, po przeprowadzeniu sądowej procedury rejestracyjnej,

⁶¹ Autor niniejszego artykułu przyjmuje, iż wolność sumienia in abstracto może przybrać także formy zewnętrzne (np. ujawnianie własnego światopoglądu czy postępowanie zgodnie z przyjętą hierarchią wartości), różne od wolności wyznania czy publicznego wyrażania swych poglądów (por. M. Pietrzak, dz. cyt., s. 20; T.J. Zieliński, *Pojęcie religii, wyznania, związku wyznaniowego i kościoła w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] T.J. Zieliński (red.), *Prawo i Religia*, t. 1, s. 32 i nast.; P. Sarnecki, komentarz do art. 53 Konstytucji, [w:] L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. III, Warszawa 2003, s. 2 i nast.).

⁶² Art. 13 ust. 2 stanowi: *Zapewnia się wolność wszystkich znanych religii; praktyki religijne związane z ich wyznawaniem mogą odbywać się bez przeszkód i są chronione ustawowo. Odbywanie praktyk religijnych nie może być zagrożeniem dla porządku publicznego lub dobrych obyczajów. Prozelityzm jest zabroniony.*

⁶³ Por. *Religious...*, s. 54.

⁶⁴ Związek osób jest grupą ludzi posiadających wspólny interes oraz majątek na zasadzie współwłasności; na gruncie polskiego systemu prawnego formami najbardziej zbliżonymi wydają

uzyskują osobowość prawną prawa prywatnego⁶⁵. Prawo nie definiuje żadnych formalnych przesłanek, których spełnienie uprawniałoby do ubiegania się o status znanej religii⁶⁶, niemniej jednak z całokształtu systemu prawnego, zwłaszcza przepisów Konstytucji i stosowanych *per analogiam* przepisów kodeksu cywilnego, doktryna wywodzi następujące warunki: 1) związek wyznaniowy musi być znaną religią w powyższym rozumieniu, 2) liczyć co najmniej dwudziestu wyznawców, 3) nie może być organizacją nastawioną na zysk i 4) jej cel nie może naruszać porządku publicznego lub dobrych obyczajów⁶⁷. Do tej pory status ten uzyskały: Kościół katolicki, Kościół Ewangelistów, Adwentyści Dnia Siódmego, świadkowie Jehowy i metodyści⁶⁸. Konsekwentnie jest on natomiast odmawiany scjentologom⁶⁹.

Do podstawowych uprawnień znanej religii należy prawo do zakładania własnych miejsc kultu i modlitwy⁷⁰. Zgodnie z ustawą nr 1363/1938, znowelizowaną przez ustawę nr 1672/1939, oraz dekretem królewskim z 2 czerwca 1939 r. koniecznym warunkiem jest jednak otrzymanie zezwolenia Ministra Edukacji Narodowej i Spraw Religijnych. Wniosek musi być podpisany przez pięćdziesiąt rodzin, dla których byłoby to najbliższe miejsce sprawowania kultu. Autentyczność podpisów i aktualnego adresu zaświadcza policja⁷¹. Poza tym znana religia, na równi z oficjalną, korzysta z ochrony prawnokarnej przed znieważaniem publicznie lub w jakikolwiek inny sposób oraz przed zakłócaniem przebiegu uroczystości religijnych⁷². Kryminalizacją objęte jest także uzurpowanie funkcji duchownego oraz noszenie jego szat⁷³. Zrównanie z duchowieństwem prawosławnym dotyczy także obowiązków i nadzoru ze strony państwa, o czym przesądza art. 13 ust. 3 Konstytucji⁷⁴, nie wspominając o prawach i przywilejach im przysługujących.

się być wspólnota mieszkaniowa lub spółka osobowa, lecz związek osób, po przeprowadzeniu procedury rejestracyjnej, uzyskuje jednak osobowość prawną (por. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 16 grudnia 1997 r., nr 25528/94, *Canea Catholic Church v. Greece*, pkt 18 i 40, <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>)

⁶⁵ Por. *Religious...*, s. 58.

⁶⁶ Por. *International Religious Freedom Report 2006...*

⁶⁷ Por. *Religious...*, s. 58.

⁶⁸ Por. tamże, s. 54.

⁶⁹ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 161 oraz *International Religious Freedom Report 2008...*

⁷⁰ Por. pkt 3.1.

⁷¹ Por. *Religious...*, s. 60.

⁷² Art. 199 i 200 Kodeksu karnego penalizują wspomniane czyny wymierzone w *Kościół Grecji lub jakkolwiek inną znaną religię w Grecji* (tł. wł.; por. *Religious...*, s. 65).

⁷³ Por. przyp. 152.

⁷⁴ Art. 13 ust. 3 zawiera następującą treść: *Duchowni wszystkich znanych religii podlegają takim samym formom nadzoru ze strony państwa i mają wobec niego takie same obowiązki, jak duchowni religii dominującej.*

4.2. Prozelityzm

Bardzo istotnym ograniczeniem wolności praktykowania religii jest zakaz prozelityzmu, powtarzany przez kolejne konstytucje Grecji począwszy od 1844 r. Pierwotnie dotyczył jedynie działalności skierowanej przeciwko religii dominującej, co stawiało ją w niezwykle uprzywilejowanej pozycji, czyniąc jej wyznawców niezdolnymi do popełnienia tego typu przestępstwa i umożliwiając pozyskiwanie nowych wiernych także metodami niedostępnymi – przynajmniej legalnie – dla innych grup konfesyjnych. Obecna Konstytucja wprowadza generalny zakaz i należy go odnieść do wszystkich znanych religii⁷⁵.

Chociaż kryminalizacja prozelityzmu wydaje się nierozdzielnie związana z ideą rządów prawa państwowego i jest głęboko zakorzeniona w greckim prawie konstytucyjnym, to dopiero w czasach dyktatury Joannisa Metaksasa (1936-41) nastąpiła właściwa penalizacja. W myśl ustawy nr 1363/1938 jest to czyn zagrożony karą pozbawienia wolności, grzywną, dozorem policyjnym, a w odniesieniu do cudzoziemca nawet wydaleniem⁷⁶. Ustawa nr 1672/1939, nowelizująca poprzednią, wprowadziła definicję cząstkową, zgodnie z którą prozelityzm jest – w szczególności – bezpośrednią lub pośrednią próbą naruszenia cudzych przekonań lub wierzeń w celu ich zmiany poprzez moralne lub materialne wsparcie, lub jego obietnice, stosowanie oszustwa lub wykorzystywanie niedoświadczenia, zaufania, niskiego poziomu intelektualnego czy naiwności⁷⁷. Przepisowi temu zarzucić można nieprecyzyjność definicji, która *de facto* jest katalogiem otwartym, co jest niedopuszczalne w prawie karnym ze względu na zakaz stosowania analogii⁷⁸. Jak dotąd wszelkie próby zakwestionowania jego konstytucyjności przed greckimi sądami pozostały bezskuteczne⁷⁹, mimo poparcia ze strony większości doktryny⁸⁰. Trudno jednak upatrywać w stanowisku judykatury błędnej interpretacji Konstytucji, zważywszy na jednoznaczne sformułowania art. 13 ust. 2, chociaż należy poprzeć postulaty uściślenia definicji.

⁷⁵ Por. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 25 maja 1993 r., nr 14307/88, *Kokkinakis v. Greece* pkt 15, <http://cmiskp.echr.coe.int/tpk197/search.asp?skin=hudoc-en>; *Religious...*, s. 69.

⁷⁶ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 153.

⁷⁷ Por. Art. 2 ustawy nr 1672/1939 nowelizujący art. 4 ustawy nr 1363/1938; *Kokkinakis...*, pkt 16; *Religious...*, s. 70; Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 153; K. Warchałowski, *Prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Lublin 2004, s. 154-155.

⁷⁸ Por. także zdanie częściowo konkurencyjne sędziego L.-E. Pettiti oraz zdanie częściowo odrębne sędziego S.K. Martensa w sprawie *Kokkinakis v. Greece*.

⁷⁹ Por. *Religious...*, s. 70.

⁸⁰ Por. *Kokkinakis...*, pkt 21.

Odmienne natomiast kształtuje się kwestia zgodności z art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁸¹. Europejski Trybunał Praw Człowieka w precedensowej sprawie *Kokkinakis v. Greece*, przede wszystkim, rozróżnił chrześcijańskie dawanie świadectwa – stanowiące istotną misję oraz obowiązek każdego chrześcijanina oraz Kościoła – i niestosowny (niewłaściwy) prozelityzm⁸², będący jego wypaczeniem czy deformacją, wyrażający się poprzez wywieranie presji, a nawet zawierający w sobie użycie przemocy bądź pranie mózgu. Tak interpretowany, przewidziany przez ustawę, uznany za konieczny w społeczeństwie demokratycznym oraz przyjęty w celu ochrony praw i wolności innych osób, inkryminowany zakaz, co do zasady, spełnia kryteria proporcjonalności przewidziane w art. 9 ust. 2 i jako taki jest dopuszczalny na gruncie Konwencji. Ostatecznie nastąpiło jednak naruszenie art. 9, ponieważ w orzeczeniach greckich sądów obu instancji nie wykazano, w jaki sposób skarżący dopuścił się zarzucanego mu przestępstwa, a jedynie cytowano ustawę z 1938 r.⁸³ Na marginesie warto zaznaczyć, iż, czyniąc kluczową dla rozstrzygnięcia dystynkcję, Trybunał przyjął stanowisko Światowej Rady Kościołów⁸⁴, czyli *de facto*, chrześcijańską wykładnię rzeczowego terminu.

W sprawie *Larissis and Others v. Greece*, zjawisko prozelityzmu zostało odrębnie rozpatrzone w odniesieniu do służących w armii oraz pozostających poza strukturami wojska. W pierwszym aspekcie, Trybunał, częstokroć przywołując i podtrzymując tezy zawarte w przywołanym powyżej wyroku, uznał, iż oficerowie, którzy wielokrotnie prowadzili z podległymi im żołnierzami dyskurs religijny, akcentując swoją przynależność konfesyjną i zachęcając do przyjęcia pentekostalizmu, dopuścili się niestosownego prozelityzmu. Istotny był przy tym sam fakt, że interlokutorzy czuli się zobligowani do uczestnictwa w dyskusji z racji hierarchicznego podporządkowania. Z kolei w relacjach niecharakteryzujących się wskazaną cechą relewantną, ekspresja przekonań religijnych, nawet skierowana przeciwko drugiej osobie, jest gwarantowana przez art. 9 Konwencji, o ile tylko

⁸¹ Art. 9 Konwencji brzmi: *1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. 2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.* (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, z 1998 r. Nr 147, poz. 962).

⁸² Improper prozelityzm (*Kokkinakis...*, pkt 48 i nast.).

⁸³ Por. tamże, pkt 36-50; także K. Warchałowski, dz. cyt., s. 116-118, 154 i nast.

⁸⁴ Por. *Kokkinakis...*, pkt 48.

pozostawia adresatowi swobodę kontynuowania wymiany poglądów⁸⁵. Nie bez znaczenia dla werdyktu Trybunału pozostawał łagodny wymiar kary (pozbawienie wolności w zawieszeniu)⁸⁶, wymierzonej skazanym za prozelityzm.

Warto zwrócić uwagę na zdania odrębne greckiego sędziego Nicolasa Valticosa, w których dowodził, iż w obu sprawach w żadnym wypadku nie naruszono art. 9 Konwencji (ani jakiegokolwiek innego), choć trzeba przyznać, iż nie był osamotniony w swym osądzie⁸⁷.

4.3. Nauczanie religii

Konstytucja w art. 16 ust. 2 nakłada na państwo obowiązek rozwoju świadomości religijnej obywateli⁸⁸. Jest on realizowany poprzez obligatoryjne lekcje religii oficjalnej w szkołach podstawowych i średnich⁸⁹, albowiem celem edukacji jest pomoc uczniom w wierze, by mogły poznać *prawdziwe elementy chrześcijańsko-prawosławnej tradycji*⁹⁰, co koresponduje z art. 2 Karty Statutowej Kościoła, wymieniającym wychowanie młodzieży jako jeden z obszarów wspólnego zainteresowania i współpracy z państwem⁹¹. Obowiązek ten nie dotyczy dzieci niewyznających prawosławia, co jednak nierzadko kwestionowały organy administracji publicznej. Ostatecznie prawo do nieuczestnictwa w katechezie potwierdziła Rada Stanu w orzeczeniu z 1995 r. i powtórzyła w wyroku z 1998 r. Tym ostatnim uchylała decyzję Ministra Edukacji Narodowej i Spraw Religijnych, redukującą w liceum liczbę godzin religii z dwóch do jednej, jako sprzeczną z przywołanym przepisem Konstytucji. Jednocześnie wyraźnie zaznaczyła, że obowiązkiem państwa jest zapewnienie wystarczającej liczby zajęć w szkole tak, aby rozwój świadomości

⁸⁵ Por. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 24 lutego 1998 r., nr 23372/94, 26377/94, 26378/94, *Larissis and Others v. Greece*, pkt 43-61, <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>

⁸⁶ W Grecji kary pozbawienia wolności poniżej jednego roku automatycznie przeliczane są na karę grzywny, której wykonanie, w tym przypadku, zostało warunkowo zawieszono na trzy lata (tamże, pkt 16, 18, 20, 24 i 54; por. K. Warchałowski, dz. cyt., s. 119).

⁸⁷ Por. wspólne zdanie częściowo odrębne sędziów I. Foighe'a i A.N. Loizou w sprawie *Kokkinakis v. Greece* oraz zdanie częściowo odrębne sędziego N. Valticosa poparte przez sędziego J.M. Morenilla w sprawie *Larissis v. Greece*.

⁸⁸ Art. 16 ust. 2 stwierdza: *Kształcenie stanowi podstawową misję państwa i ma na celu edukację moralną, kulturalną, zawodową i fizyczną Greków, jak również rozwój ich świadomości narodowej i religijnej oraz wychowanie ich na wolnych i odpowiedzialnych obywateli.*

⁸⁹ Por. *Religious...*, s. 72.

⁹⁰ M. Rynkowski, dz. cyt., s. 39.

⁹¹ Pozostałe dziedziny to m.in. oferowanie posługi kapłańskiej w wojsku, wspieranie instytucji małżeństwa i rodziny, opieka nad potrzebującymi, dbanie o stan kościelnych zabytków (por. *Religious...*, s. 72 oraz *The Holy...*, pkt 14).

religijnej mógł przebiegać w zgodzie z pryncypiami religii państwowej⁹². W świetle tego werdyktu za konstytucyjnie wątpliwą należy uznać zapadłą latem 2008 r. decyzję centroprawicowego rządu Kostasa Karamanlisa o zniesieniu obowiązkowego nauczania religii, która spotkała się z ostrą reakcją Kościoła⁹³.

Drugim aspektem podkreślającym konfesyjny charakter szkoły był obowiązujący od 1949 r. zakaz zatrudniania osób nieprawosławnych jako nauczycieli na poziomie podstawowym i przedszkolnym, z wyjątkiem szkół wyznaniowych. Z przyczyn immanentnych nie mogli bowiem nauczać religii, a w greckim systemie edukacyjnym jeden pedagog uczy wszystkich przedmiotów. Zmieniła to ustawa nr 1771/1988 r. zezwalająca zastępować nauczyciela na czas lekcji religii⁹⁴, co w praktyce otworzyło drogę do zatrudnienia we wszystkich szkołach i przedszkolach, w których są przynajmniej dwa etaty.

5. Góra Athos

Historia monastycyzmu na Półwyspie Świętej Góry Athos sięga czasów wczesnego średniowiecza, skąd pochodzą pierwsze akty normatywne regulujące status prawny mnichów. Za początek stałego, zorganizowanego życia klasztornego powszechnie uważa się wybudowanie klasztoru Wielkiej Ławry (963)⁹⁵, a za najstarszy dokument uchodzi Złota Bulla Bazylego I Macedońskiego z 883 r. gwarantująca, wraz z kolejnymi bullami z 908 i 934 r., szeroką autonomię monastycznej wspólnoty. W 972 r., ustanowiony przez cesarza Jana I Tzimiskesa, archimandryta Euthymius wydał Pierwszy Typikon (księgę zawierającą reguły życia klasztornego); ostatni, Piąty Typikon pochodzi z 1574 r.⁹⁶

Obecnie katalog źródeł prawa w znaczeniu formalnym jest nieco bardziej rozbudowany. Najważniejszym aktem normatywnym jest Konstytucja Grecji mówiąca w art. 105 o *autonomicznej suwerenności* Góry Athos, wywodzonej już ze starożytnych przywilejów (których korzenie, jak powyżej wykazano, nie sięgają tak zamierzczłtych czasów), będącej częścią Grecji⁹⁷. Bezwzględny

⁹² Por. *Religious...*, s. 72.

⁹³ Por. <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1347,title,Grecy-zniesli-obowiazkowa-religie-w-szkolach,wid,1030826,wiadomosc.html>.

⁹⁴ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 153.

⁹⁵ Por. tamże, s. 159.

⁹⁶ Na temat historii Półwyspu Góry Athos por. szerzej

[http://www.mountathos.gr/active.aspx?mode=en{a5e1747a-01bb-4ca0-8ee5-](http://www.mountathos.gr/active.aspx?mode=en{a5e1747a-01bb-4ca0-8ee5-5cc83c8b617a}View)

5cc83c8b617a}View.

⁹⁷ Art. 105 stanowi:

zakaz ingerowania w system administracyjny oraz porządek hierarchiczny dwudziestu monasterów jest gwarancją utrzymania ich prawosławnego charakteru i kolejnym przykładem ochrony czystości doktryny religii oficjalnej ze strony państwa. W przepisie art. 105 Konstytucji zwraca uwagę także prawo nowicjuszy-obcokrajowców do greckiego obywatelstwa, nabywanego *ipso iure* przez sam fakt włączenia do wspólnoty zakonnej, a także użycie terminów *schizmatycy* oraz *heretycy*, którym zabronione jest osiedlanie się na terytorium autonomii.

Kolejnym w hierarchii aktem normatywnym jest Karta Góry Athos z 1924 r. (KGA), ratyfikowana zarówno przez grecki parlament, jak i Patriarchę Ekumenicznego, przy czym podkreślić należy, że Karta ma pierwszeństwo przed ratyfikującym ją dekretem ustawodawczym z 10/16 września 1926 r. Wspomniane akty utrzymują w mocy niektóre przepisy bull cesarzy bizantyjskich i firmanów sułtanów osmańskich. Następnymi w kolejności i hierarchii są: uchwały Nadzwyczajnego Synodu Dwudziestu, uchwały Świętej Wspólnoty oraz wewnętrzne regulacje poszczególnych klasztorów i eremów (*kellia*, *kalyves* i inne). Wejście w życie rzeczonych uchwał uzależnione jest od akceptacji greckiego ministra spraw zagranicznych i arcybiskupa Konstantynopola, a wewnętrzne przepisy monasterów oraz pustelni wymagają zgody Świętej Wspólnoty i Rządzących Monasterów (tym terminem określa się ogólnie uprawnienia władcze klasztorów, nie precyzując konkretnego organu).

1. *Półwysep Athos, który poczynając od Megali Vigla stanowi terytorium Góry Athos, zgodnie ze swym starożytnym uprzywilejowanym statusem, jest autonomiczną częścią państwa greckiego, zachowującą swoją suwerenność. W aspekcie duchowym Góra Athos podlega bezpośredniej jurysdykcji Patriarchatu Ekumenicznego. Wszyscy ci, którzy żyją tam jako zakonnicy uzyskują obywatelstwo greckie od momentu nowicjatu, bez konieczności dopełnienia dodatkowych formalności.*

2. *Góra Athos jest zarządzana, zgodnie ze swoim ustrojem przez dwadzieścia świętych klasztorów, na które podzielony jest Półwysep Athos; jego terytorium jest niezbywalne. Administracja sprawowana jest przez reprezentantów świętych klasztorów, którzy tworzą Świętą Wspólnotę. Bezwzględnie zabronione jest wprowadzanie jakichkolwiek zmian w systemie administracyjnym dotyczącym liczby klasztorów na Górze Athos, jak również w ich porządku hierarchicznym lub w stosunkach z poddanymi im terenami zależnymi; osiedlanie heretyków i schizmatyków na tym terytorium jest zabronione.*

3. *Szczegółowe określenie ustroju Góry Athos oraz zasad jego funkcjonowania jest w Karcie Statutowej Góry Athos, opracowanej i przyjętej przez dwadzieścia świętych klasztorów przy udziale reprezentantów państwa, ratyfikowanej przez Patriarchat Ekumeniczny i Izbę Deputowanych Grecji.*

4. *Ścisłe przestrzeganie ustroju Góry Athos w aspekcie życia duchowego jest pod najwyższym nadzorem Patriarchatu Ekumenicznego, a w aspekcie administracyjnym pod nadzorem państwa, do którego należy wyłącznie także obowiązek utrzymania porządku i bezpieczeństwa publicznego.*

5. *Wymienione wyżej pełnomocnictwa państwa są wykonywane przez gubernatora, którego prawa i obowiązki określone są ustawowo.*

Ustawa określa także władzę sądowniczą, sprawowaną przez władze klasztorne i Świętą Wspólnotę, jak również przywileje celne i podatkowe Góry Athos.

Katalog źródeł prawa zamykają starodawne zwyczaje, które muszą być przestrzegane⁹⁸.

W prawosławnym monastycyzmie życie klasztorne może przybrać dwie zasadnicze formy: idiorytmiczną albo cenobityczną. Pierwsza oznacza ustrój, zgodnie z którym mnisi zachowują indywidualne prawo własności, druga polega na wspólności wszelkiego mienia, z odzieżą włącznie. Na Górze Athos wszystkie klasztory praktykują cenobityzm (od 1992 r., kiedy Święty Monaster Pantokratora, jako ostatni, porzucił styl idiorytmiczny)⁹⁹. Taki charakter mają też cztery eremy na ogólną liczbę dwunastu. Posiadają one pewną samodzielność i własne organy przedstawicielskie, nad którymi nadzór sprawują Rządzące Monastery. Poza tym każdy erem znajduje się na terenie dependencji któregoś z klasztorów.

System administracyjny Góry Athos stanowi niezwykle złożony organizm. Na czele wspólnoty stoi archimandryta – duchowy ojciec, będący łącznikiem pomiędzy klasztorami a patriarchą – wybierany dożywotnio przez wszystkich mnichów (jedyny przypadek, kiedy zbierają się oni wszyscy jako swoisty *quasi-organ*) spośród nich samych, aczkolwiek kandydat musi mieć ukończone 40 lat. Jako odrębny organ może działać jedynie wspólnie z dwu- lub trzyosobowym Komitetem, rekrutującym się spośród Rady Starszych, do której dożywotnio wybierani są najbardziej pobożni mnisi.

Głównym organem legislacyjnym jest Święta Wspólnota złożona z dwudziestu przedstawicieli wszystkich monasterów, którzy na stałe mieszkają w Karyes, stolicy autonomii, co jest podyktowane koniecznością odbycia trzech sesji zwyczajnych w tygodniu (istnieje możliwość zwołania sesji nadzwyczajnej). Do stałego pobytu w Karyes zobligowani są także członkowie Świętej Epistassi (Superintendentury) – organu wykonawczego, zajmującego się m.in. zarządzaniem Wspólnym Funduszem (mnisi jako cenobici nie mogą posiadać niczego na własność). W skład tego organu wchodzi przedstawiciele czterech klasztorów według ustalonej kolejności, która nie może być zmieniona. Decyzje zapadają bezwzględną większością głosów, przy czym każdy członek musi być uprzednio poinformowany o przedmiocie obrad. Kadencja trwa rok. Swoistą *izbą wyższą legislatywy*, pełniącą jednocześnie funkcję sądu, jest Nadzwyczajny Synod Dwudziestu, składający się z archimandryty (tu nie występuje jako samodzielny organ) oraz przełożonych wszystkich monasterów, który zbiera się w Karyes przynajmniej dwa razy w

⁹⁸ Por.

<http://www.mountathos.gr/active.aspx?mode=en{403b9a55-a81c-400d-a576ef00e13fc586};View>.

⁹⁹ Por. R.G. Roberson, dz. cyt., s. 92.

roku. Zgodnie z art. 105 ust. 1 Konstytucji Góra Athos *podlega bezpośrednio jurysdykcji Patriarchatu Ekumenicznego*, co oznacza, że jest władny uchylić każde rozstrzygnięcie podjęte przez Rządzące Monastery.

Niezwykle ważną rolę w systemie administracyjnym Półwyspu odgrywa cywilny gubernator, mianowany przez ministra spraw zagranicznych Grecji, do którego głównych zadań należy utrzymanie bezpieczeństwa i porządku publicznego, a także nadzór nad przestrzeganiem KGA¹⁰⁰.

5.1. Schizma Świętego Monasteru Esphigmenou

W 1972 r. bracia z osiemnastego w hierarchii klasztoru na Górze Athos, na znak protestu przeciwko rozwijającym się kontaktom Patriarchy Ekumenicznego z „antychrystem” papieżem¹⁰¹, wywiesili czarny transparent z napisem *Prawosławie albo śmierć*¹⁰², utrzymując, iż ich wiara zabrania kontaktów z katolikami i protestantami¹⁰³, a patriarcha to heretyk¹⁰⁴. W 1974 r. zaprzestali także uczestnictwa w pracach Rządzących Monasterów¹⁰⁵. Konflikt – potęgowany faktem, że Esphigmenou nadal używa kalendarza juliańskiego¹⁰⁶ – próbował rozwiązać arcybiskup Konstantynopola, zarządzając eksmisję i ekskomunikując 14 grudnia 2002 r. mnichów-schizmatyków¹⁰⁷. Nakaz eksmisji został wprowadzony w 2003 r. utrzymany w mocy przez Sąd Najwyższy¹⁰⁸, to jednak niewielki odział greckiej policji przez kilka tygodni bezskutecznie oblegał klasztor¹⁰⁹. W marcu 2005 r., rozpatrując apelację mandryty Esphigmenou Methodiosa¹¹⁰ od zarządzenia patriarchy (sic!), Rada Stanu orzekła, że wprowadzenie sprawuje on najwyższą jurysdykcję kościelną i administracyjną nad Górą Athos, to jednak świeckie organy państwa nie są powołane do wykonywania jego zarządzeń¹¹¹. W odpowiedzi Święta Wspólnota uznała inną grupę mnichów z nowym mandrytą jako jedyną legalną

¹⁰⁰ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 159-160; na temat systemu administracyjnego Góry Athos por. szerzej

<http://www.mountathos.gr/active.aspx?mode=en{403b9a55-a81c-400d-a576-ef00e13fc586}> View.

¹⁰¹ Inne popularne określenie to „Wampir z Rzymu”.

¹⁰² Por. <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/article856900.ece>.

¹⁰³ Por. <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/article809047.ece>.

¹⁰⁴ Por. <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/article856900.ece>.

¹⁰⁵ Por.

<http://www.mountathos.gr/active.aspx?mode=en{6eb30a94-eba5-4e16-82bc-392b95132895}> View.

¹⁰⁶ W 1924 r. Patriarchat Ekumeniczny i Kościół Autokefaliczny Grecji przyjęły kalendarz neojuliański, zsynchronizowany z kalendarzem gregoriańskim.

¹⁰⁷ Por. <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/article856900.ece>.

¹⁰⁸ Por. *International Religious Freedom Report 2008...*

¹⁰⁹ Por. <http://www.ekumenizm.pl/article.php?story=20060618021824936&query=athos>

¹¹⁰ Tamże.

¹¹¹ Por. *International Religious Freedom Report 2006...*

wspólnotę Świętego Monasteru Esphigmenou. W październiku 2006 r. sąd w Salonikach skazał ekskomunikowanych mnichów na dwa lata więzienia za nielegalną okupację klasztoru¹¹². Wobec stanowiska Rady Stanu mnisi zostali zmuszeni do samodzielnego odbicia budynku, co jak dotąd, pomimo dwukrotnych prób, nie przyniosło pozytywnych rezultatów¹¹³.

Nieumiejętność zażegnania konfliktu stawia pod znakiem zapytania stan normatywny wynikający z art. 105 Konstytucji, gdyż, jak na razie, rządy prawa państwowego zdają się bardziej od prawosławia chronić schizmatyków, którym wszak nie wolno osiedlać się na terytorium autonomii, o czym *explicite* stanowi przytoczony przepis. Rola cywilnego gubernatora ogranicza się bowiem głównie od mediacji i prób polubownego zażegnania konfliktu¹¹⁴, a nie ochrony czystości wiary prawosławnej.

5.2. Góra Athos w Unii Europejskiej

Karta Góry Athos wprowadza szereg zakazów i ograniczeń w swobodzie przepływu usług, towarów oraz osób. Przykładowo, tylko Święta Wspólnota może zakładać drukarnie (art.180 KGA)¹¹⁵ oraz zezwalać na podjęcie pracy osobom świeckim¹¹⁶, przy czym pisanie ikon jest zajęciem zastrzeżonym dla mnichów (art. 174 KGA). Z kolei prowadzenie handlu dopuszczalne jest jedynie w Karyes i porcie Daphne oraz ogranicza się wyłącznie do produktów niezbędnych na Półwyspie¹¹⁷. Ponadto art. 105 ust. 5 Konstytucji gwarantuje autonomii przywileje celne i podatkowe. Góra Athos stanowi zatem terytorium Unii Europejskiej, na którym obowiązują liczne wyjątki od swobód traktatowych oraz unii celnej.

Podstawy prawnej takiego stanu rzeczy upatruje się w dołączonej do Traktatu o przystąpieniu Republiki Greckiej do Wspólnot Europejskich z 28 maja 1979 r. Wspólnej Deklaracji w sprawie Góry Athos (Deklaracja nr 4)¹¹⁸,

¹¹² Por. *International Religious Freedom Report 2008...*,

<http://www.ekumenizm.pl/article.php?story=20061230133819565&query=athos>.

Należy wyjaśnić, iż mnisi mogą swobodnie opuszczać monasterium po uprzednim uzyskaniu zgody przełożonego.

¹¹³ Tamże; por. również:

<http://wiadomosci.gazeta.pl/Wiadomosci/1,80651,3807129.html>;

http://www.rp.pl/artukul/67352,184849_Bitwa_mnichow_z_Gory_Athos.html

¹¹⁴ Por. *International Religious Freedom Report 2008...*

¹¹⁵ Por. M. Rynkowski, dz. cyt., s. 116.

¹¹⁶ Por. tamże, s. 103.

¹¹⁷ Por. tamże, s. 116, 127.

¹¹⁸ W brzmieniu: *Uznając, że specjalny status przyznany Górze Athos, zagwarantowany przez artykuł 105 greckiej konstytucji, usprawiedliwiony jest wyłącznie względami natury duchowej i religijnej, Wspólnota zapewni uwzględnienie tego statusu w stosowaniu i późniejszym*

która została jednostronnie przypomniana przez rząd Grecji w Traktacie z Amsterdamu z 2 października 1997 r.¹¹⁹ Przeciwnicy uznania wiążącej mocy prawnej wspomnianych deklaracji – szczególnie jednostronnej – powołują się nade wszystko na treść art. 299 Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską (TWE)¹²⁰, który nie wymienia Góry Athos jako obszaru wyłączzonego spod obowiązywania Traktatu. Zwolennicy z kolei wskazują na art. 31 Konwencji Wiedeńskiej o Prawie Traktatów z 23 maja 1969 r.¹²¹, który nakazuje interpretować umowy międzynarodowe zgodnie ze wszelkimi porozumieniami zawartymi między stronami, a nawet późniejszą praktyką stosowania danej umowy międzynarodowej. W literaturze zaznacza się także, że art. 311 TWE¹²² jako integralną część Traktatu wymienia jedynie protokoły¹²³.

Powyższa kwestia nie wywołuje w praktyce aż takich kontrowersji, jak ustanowiony w 1045 r.¹²⁴ zakaz wstępu dla kobiet¹²⁵ (oraz zwierząt płci żeńskiej, z wyjątkiem kur i samic kotów) na terytorium Góry Athos za co grozi od dwóch miesięcy do roku pozbawienia wolności (art. 186 KGA)¹²⁶. Parlament Europejski dwukrotnie: w 1998¹²⁷ i 2003 r., przyjmował rezolucje wzywające do jego zniesienia¹²⁸. Rząd Grecji, zgodnie z literą Konstytucji, stanął w obronie religii dominującej¹²⁹ i jej długoletnich tradycji, a jedynym wymiernym skutkiem działań unijnej instytucji było zniesienie obowiązku

przygotowaniu postanowień prawa Wspólnoty, zwłaszcza odnośnie do zwolnień celnych i podatkowych, i prowadzenia działalności gospodarczej. (Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864, zał. nr 2, t. I, s. 393).

¹¹⁹ Deklaracja Grecji w sprawie Deklaracji w sprawie statusu Kościołów i stowarzyszeń lub organizacji niewyznaniowych (deklaracja nr 8 przyjęta przez Konferencję do wiadomości) w brzmieniu: *W odniesieniu do Deklaracji dotyczącej statusu kościołów i stowarzyszeń lub organizacji niewyznaniowych, Grecja przypomina Wspólną Deklarację w sprawie Mont Athos dołączoną do Aktu końcowego Traktatu o przystąpieniu Republiki Greckiej do Wspólnot Europejskich.* (Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864, zał. nr 2, t. II, s. 605).

¹²⁰ Ze względu na obszerność regulacji, w drodze wyjątku, brzmienie przepisu nie zostanie przytoczone (por. Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864, zał. nr 2, t. II, s. 656-657; Dz. Urz. UE L 236 z 23 września 2003 r., s. 39; Dz. Urz. UE L 157 z 21 czerwca 2005 r., s. 209-210).

¹²¹ Por. Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439, załącznik (por. także przyp. bezpośrednio powyżej).

¹²² Art. 311 brzmi: *Protokoły załączone do niniejszego Traktatu za wspólnym porozumieniem Państw Członkowskich stanowią jego integralną całość.* (Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864, zał. nr 2, t. II, s. 658; późniejsze Traktaty nie zmieniły brzmienia cytowanego przepisu).

¹²³ Por. M. Rynkowski, dz. cyt., s. 66.

¹²⁴ Por. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z 15 stycznia 2003 r. o sytuacji dotyczącej praw podstawowych [*basic rights*] w Unie Europejskiej (Dz. Urz. UE C 38E z 12 lutego 2004 r., s. 257).

¹²⁵ Dotyczy także zasiadającej od 2006 r. w fotelu minister spraw zagranicznych Dory Bakoyanni, mimo iż mianuje gubernatora Góry Athos, który – siłą rzeczy – musi być mężczyzną.

¹²⁶ Por. M. Rynkowski, dz. cyt., s. 103.

¹²⁷ Por. *Religious...*, s. 55.

¹²⁸ Por. Dz. Urz. UE C 38E z 12 lutego 2004 r., s. 257.

¹²⁹ Por. <http://www.ekumenizm.pl/article.php?story=20030908141540956&query=atos>.

wizowego dla turystów odwiedzających Półwysep. Zakaz wstępu dla kobiet oczywiście pozostał¹³⁰.

6. Szczególny status głównych mniejszości religijnych

Do najliczniejszych mniejszości religijnych należą starokalendarzowcy, muzułmanie, katolicy, świadkowie Jehowy, protestanci, w tym ewangelikalni, oraz żydzi¹³¹. Ze względu na istnienie odrębnych regulacji, uwagę zwraca sytuacja prawna trzech przedstawionych poniżej.

6.1. Muzułmanie

Republika Grecka jest stroną wielu umów międzynarodowych, gwarantujących mniejszości muzułmańskiej m.in. wolność wyznawania religii, posługiwania się własnym językiem, prawa polityczne i obywatelskie oraz równość wobec prawa. Najważniejszymi są: Traktat Pokojowy z Aten z 17 maja 1913 r., Traktat z Sèvres o Ochronie Mniejszości w Grecji z 10 sierpnia 1920 r. i Traktat z Lozanny z 24 lipca 1923 r., zawierające nadto także generalne klauzule nakazujące niedyskryminacyjne traktowanie pozostałych mniejszości. Szczegółowo status wyznawców islamu określiła ustawa nr 2345/1920¹³².

W efekcie muzułmanie zostali podzieleni na dwie – wyposażone w osobowość publicznoprawną – wspólnoty w Xanthi i Komotini, na których czele stoją mufti (dodatkowo w Didymoteicho rezyduje jeden mufti pomocniczy). Państwo uznaje szarijat w zakresie prawa spadkowego i rodzinnego w odniesieniu do muzułmanów, a jurysdykcję w tej materii sprawują mufti¹³³. Wymogiem skuteczności ich wyroków jest jednak zatwierdzenie przez sąd. Obowiązkiwanie prawa islamskiego rodzi wiele kontrowersji na gruncie poligamii, pozycji męża w rodzinie¹³⁴ czy ślubów między nieletnimi. Władze państwowe tolerują odmienności wynikające ze specyfiki tej religii, a w niedawnej, głośnej sprawie zezwolenia na ślub

¹³⁰ Por. <http://www.kosciol.pl/article.php?story=20030506184858169&query=athos>.

¹³¹ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 147 oraz *International Religious Freedom Report 2008...*

¹³² Por. wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 14 grudnia 1999 r., nr 38178/97, *Serif v. Greece*, pkt 20, 23-24,

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>
<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=serif&sessionid=13786559&skin=hudoc-en> oraz *Religious...*, s. 62.

¹³³ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 161.

¹³⁴ W doktrynie podnosi się sprzeczność z art. 4 Konstytucji Grecji (por. przyp. 59).

trzynastolatki świeckie sądy okazały się bardziej przychylnie niż kierujący się szarijatem mufti¹³⁵.

Istotnym elementem organizacji mniejszości muzułmańskiej jest wakuf, którego status i funkcjonowanie określa Traktat z Lozanny, ustawa nr 1091/1980 oraz dekret prezydenta nr 18/1982 wyznaczający ich zasięg terytorialny. Ustawa definiuje tę instytucję jako mienie, szczególnie nieruchomości położone przy meczecie, przeznaczone na cele religijne lub charytatywne¹³⁶ oraz nadaje osobowość prawną prawa prywatnego¹³⁷. Zgodnie z dekretem prezydenta nr 1/1991 wakufy miały być zarządzane przez pięcioosobowy komitet wybierany przez społeczność wierzących¹³⁸. Nowy dekret z 1996 r. podporządkował je komitetowi wybieranemu przez rząd na trzy lata, co stanowiło ukoronowanie wzrastającego od lat 60-tych XX w. nadzoru ze strony administracji państwowej¹³⁹. Stan normatywny uległ zmianie na początku 2007 r., gdy przywrócono zarząd sprawowany przez komitety pochodzące z wyborów, choć dotychczas nie przeprowadzono żadnej elekcji. W marcu tego roku umorzono również pokaźne zaległości podatkowe wakufów oraz przyznano im szerokie zwolnienia podatkowe¹⁴⁰.

Muzułmanie mają ponadto prawo do organizowania własnego szkolnictwa z własnym językiem wykładowym, w tym medresy¹⁴¹ i szkoły dla nauczycieli (znajdującej się w Salonikach)¹⁴², finansowanego z budżetu państwa, a 0,5% miejsc na politechnikach i uniwersytetach¹⁴³ (wszystkie są greckojęzyczne) jest zarezerwowanych dla studentów wyznających islam. Rząd przygotował też specjalny program stypendialny na rok akademicki 2005/2006, lecz skorzystały z niego dwie osoby¹⁴⁴.

Powyższe przywileje są zarezerwowane wyłącznie dla ok. 100.000-tysięcznej¹⁴⁵ mniejszości zamieszkującej Zachodnią Trację (głównie Turcy,

¹³⁵ Por. *International Religious Freedom Report 2006...*

¹³⁶ Dochód z wakufu przysługuje także imamowi, lecz w Grecji są im wypłacane pensje z budżetu państwa (por. A. Emilianides, *Państwo i Kościół na Cyprze*, [w:] G. Robbers (red.), dz. cyt., s. 56; *International Religious Freedom Report 2006...*; *International Religious Freedom Report 2008...*).

¹³⁷ Por. *Religious...*, s. 64.

¹³⁸ Por. tamże.

¹³⁹ Por. *International Religious Freedom Report 2006...*

¹⁴⁰ Por. *International Religious Freedom Report 2008...*

¹⁴¹ Szkoła teologiczno-prawnicza.

¹⁴² Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 161.

¹⁴³ Warunkiem rozpoczęcia studiów jest zdanie egzaminu kończącego edukację na poziomie średnim (por. *Religious...*, s. 65).

¹⁴⁴ Por. *International Religious Freedom Report 2006...*

¹⁴⁵ Inne dane mówią o 120.000 lub nawet 140.000 (por. *Religious...*, s. 61 oraz *International Religious Freedom Report 2006...*).

Pomacy i Romowie). Muzułmanie z pozostałych regionów Grecji, w tym ponad 200.000 osób z Aten, gdzie nie ma ani jednego meczetu (od 2006 r. działa jedynie centrum kulturowe)¹⁴⁶, mogą jedynie korzystać z praw wynikających z art. 13 ust. 1 Konstytucji, ponieważ nie posiadają statusu znanej religii. By zawrzeć ślub wyznaniowy wywołujący skutki cywilnoprawne¹⁴⁷, partycypować w muzułmańskim systemie oświaty albo wziąć udział w uroczystościach religijnych, są zmuszeni udać się, względnie przeprowadzić, do Zachodniej Tracji albo działać *praeter legem*.

Najpoważniejszym polem konfliktu między władzami świeckimi a muzułmanami okazała się jednak kwestia powoływania muftich. Traktat Pokojowy z Aten przyznawał mniejszości muzułmańskiej prawo ich elekcji, bez ingerencji ze strony państwa, a ustawa z 1920 r. stanowiła, że czynne prawo wyborcze przysługuje każdemu uprawnionemu do udziału w głosowaniu do parlamentu greckiego. W rzeczywistości takie wybory nigdy się nie odbyły. 24 grudnia 1990 r. prezydent wydał dekret, zatwierdzony retrospektywnie ustawą nr 1920/1991, zmieniający zasady elekcji. Na jego podstawie minister Edukacji Narodowej i Spraw Religijnych po konsultacji z komitetem wybranym przez lokalnego prefekta przedstawia Prezydentowi kandydata, który dekretem zostaje mianowany na dziesięcioletnią kadencję¹⁴⁸. Część muzułmanów nie uznała nowego prawa jako naruszającego Traktat z Aten (powołując się na wyrok Sądu Kasacyjnego z 1980 r. potwierdzający jego obowiązywanie)¹⁴⁹ i dokonała wyboru autonomicznie, niezależnie od oficjalnego mianowania nowych muftich przez rząd, konsekwentnie utrzymujący, iż Traktat z Sèvres oraz Traktat z Lozanny uchylily Traktat z Aten¹⁵⁰. Wybrani poza kontrolą państwa Ibrahim Serif (w Komotini) i Mehmed Agga (w Xanthi) zostali skazani za uzurpowanie funkcji duchownego znanej religii i noszenie jego stroju¹⁵¹. Europejski Trybunał Praw Człowieka w sprawach *Serif v. Greece*, *Agga v. Greece (no. 2)*, *Agga v. Greece (no.3)*

¹⁴⁶ Por. *International Religious Freedom Report 2008...* Warto dodać, że wybudowanie meczetu i mizaru w Atenach popiera Prawosławny Kościół Grecji, który z kolei sprzeciwia się funkcjonowaniu centrum kulturowego.

¹⁴⁷ W Grecji ślub udzielony przez duchownego każdej znanej religii wywołuje takie skutki, jak wprowadzony ustawą nr 1250/1982 r. ślub cywilny (por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 159 oraz *Religious...*, s. 67).

¹⁴⁸ Por. *Serif...*, pkt 24-26.

¹⁴⁹ Por. wyrok Sądu Kasacyjnego nr 1723/80 (tamże, pkt 23).

¹⁵⁰ Por. tamże, pkt 40.

¹⁵¹ Na podstawie art. 175 § 2 (uzurpacja pozycji prawnika lub duchownego znanej religii) i art. 176 Kodeksu Karnego (noszenie szat lub insygniów osób, o których mowa w art. 175 § 2) (tamże, pkt 29-31; por. również wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 17 października 2002 r., nr 50776/99 i 52912/99, *Agga v. Greece (nr 2)*, pkt 41-43,

dopatrzył się naruszenia art. 9 Konwencji¹⁵², stwierdzając, iż dzielenie się wspólnoty religijnej jest nieuniknioną konsekwencją pluralizmu religijnego, a władze państwowe nie powinny ingerować w ten proces, chyba że w celu szerzenia tolerancji i wzajemnego poszanowania¹⁵³. Argumenty rządu o konieczności ochrony statusu duchownego mniejszości muzułmańskiej (pełniącego funkcję publiczną) oraz fakt mianowania muftich przez władze w wielu państwach¹⁵⁴ nie przekonały Trybunału. Przedsięwzięte środki zostały uznane (jednomyślnie) za niekonieczne w demokratycznym społeczeństwie dla ochrony porządku publicznego¹⁵⁵, choć istnienie samego celu uzasadniającego ograniczenie wolności wyznania nie zostało podważone¹⁵⁶. Podobnie jak w sprawie *Kokkinakis v. Greece*, sądy krajowe nie potrafiły wskazać konkretnych aktów sprawowania funkcji publicznej przez skarżących, a jedynie przemówienia na uroczystościach religijnych¹⁵⁷, których za takowe uznać nie sposób.

6.2. Żydzi

Status wyznawców judaizmu określają przede wszystkim ustawy nr 1245/1920, 1657/1951 oraz ustawa ministerialna nr 367/1945. Gmina żydowska może powstać w mieście, w którym stałe zamieszkanie ma ponad pięć rodzin¹⁵⁸, w drodze dekretu prezydenta, który mianuje również rabina na wniosek danej wspólnoty po uzyskaniu aprobaty ministra Edukacji Narodowej i Spraw Religijnych. Funkcje sądu religijnego pełni rada rabinów (*Beth-Den*), którą kodeks cywilny w 1946 r. pozbawił jurysdykcji w sprawach cywilnych¹⁵⁹. Obecnie istnieje dziewięć gmin¹⁶⁰ reprezentowanych na zewnątrz przez Centralną Radę Gmin Żydowskich w Grecji¹⁶¹. Jako jedynemu z trzech związków wyznaniowych posiadających osobowość publicznoprawną budżet

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>.

¹⁵² Por. przyp. 82.

¹⁵³ Por. *Serif...*, pkt 43 i 46; *Agga v. Greece (nr 2)*..., pkt 60.

¹⁵⁴ Por. *Serif...*, pkt 43 i 46; *Agga v. Greece (nr 2)*..., pkt 48 oraz wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 13 lipca 2006 r., nr 32186/02, *Agga v. Greece (nr 3)*, pkt 18,

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?skin=hudoc-en>.

¹⁵⁵ Por. *Serif...*, pkt 54; *Agga v. Greece (nr 2)*..., pkt 61 oraz *Agga v. Greece (nr 3)*..., pkt 29.

¹⁵⁶ Por. *Serif...*, pkt 45; *Agga v. Greece (nr 2)*..., pkt 55 oraz *Agga v. Greece (nr 3)*..., pkt 25.

¹⁵⁷ Por. *Serif...*, pkt 51; *Agga v. Greece (nr 2)*..., pkt 58 oraz *Agga v. Greece (nr 3)*..., pkt 27-28.

¹⁵⁸ Wielokrotnie cytowany Raport Komisji ds. Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie podaje liczbę co najmniej dwudziestu rodzin (por. *Religious...*, s. 65).

¹⁵⁹ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 161.

¹⁶⁰ Gminy żydowskie istnieją w: Atenach, Chalkidzie, Joaninie, Larisie, Salonikach, Trikali, Wolos, na Korfu i Rodos (por. http://www.kis.gr/home_en.html).

¹⁶¹ Tamże.

państwa nie wypłaca pensji dla duchownych, co jest przedmiotem licznych memoriałów kierowanych do rządu¹⁶².

6.3. Katolicy

Katolicyzm jako jedyna *znana religia* nieposiadająca osobowości publicznoprawnej szczyli się długą tradycją regulacji prawnych. Już Trzeci Protokół Londyński, podpisany 3 lutego 1830 r., gwarantował katolikom wolność religii i wolność kultu, prawo własności, jak również utrzymanie dotychczasowych przywilejów, jakimi w Imperium Osmańskim cieszyli się biskupi znajdujący się pod patronatem królów Francji, oraz uznawał skuteczność prawa kanonicznego jako wewnętrznego prawa Kościoła katolickiego. Obowiązywanie protokołu zostało następnie rozciągnięte na Wyspy Jońskie (1864)¹⁶³.

Pomimo licznych orzeczeń z XIX i I poł. XX w. uznających osobowość prawną jednostek organizacyjnych Kościoła katolickiego, a nawet potwierdzającym jego uprawnienia do tworzenia nowych podmiotów prawa zgodnie z Kodeksem Prawa Kanonicznego¹⁶⁴, Rada Stanu w 1966 r. zakwestionowała osobowość prawną powstałego trzy lata wcześniej klasztoru¹⁶⁵. W konsekwencji pozostałe organy państwa, powołując się na to precedensowe orzeczenie lub utrzymując, że protokół został uchylony przez wcześniej przytaczany Traktat z Sèvres (koncepcję taką akceptuje większość doktryny)¹⁶⁶ albo wskazując, iż w 1830 r. potwierdzono osobowość prawną jedynie jednostek organizacyjnych już istniejących w granicach ówczesnej Grecji¹⁶⁷ lub powołując się na art. 13 ust. 4 Konstytucji¹⁶⁸, nie uznają statusu prawnego niektórych osób prawnych Kościoła katolickiego¹⁶⁹. W praktyce zdarza się nawet, że ta sama parafia dokonuje czynności prawnej (i to w formie aktu notarialnego), a jednocześnie nie posiada zdolności sądowej ze względu na brak osobowości prawnej¹⁷⁰, w zależności od interpretacji podmiotu

¹⁶² Por. *International Religious Freedom Report 2006...* oraz *Religious...*, s. 58.

¹⁶³ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 160.

¹⁶⁴ Por. np. wyroki: Sądu Apelacyjnego w Atenach nr 1437/1896 i 256/1902, Sądu Apelacyjnego Wysp Egejskich nr 45/1931 czy Sądu Kasacyjnego nr 142/1889 i nr 1099/1985 (*Canea...*, pkt 21 i 23).

¹⁶⁵ Por. wyrok Rady Stanu nr 239/1966 (tamże, pkt 22).

¹⁶⁶ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 160.

¹⁶⁷ Por. *Canea...*, pkt 22 i 36.

¹⁶⁸ Art. 13 ust. 4 głosi: *Nikt nie może być zwolniony od wypełnienia obowiązków wobec państwa ani odmawiać podporządkowania się prawu ze względu na swe przekonania religijne.*

¹⁶⁹ Por. *Canea...*, pkt 11 i 13.

¹⁷⁰ Por. tamże, pkt 8-13, 24 i 39.

stosującego prawo. W 1999 r. Episkopat Grecji zwrócił się do rządu o ostateczne uregulowanie spornej kwestii, ale działania władzy świeckiej ograniczyły się do powołania w 2006 r. komisji w celu zbadania zagadnienia i przedstawiania propozycji legislacyjnych, która po raz ostatni zebrała się w lutym 2007 r., nie osiągnąwszy tym samym zamierzonych rezultatów¹⁷¹, podczas gdy Kościół katolicki zwrócił się o nadanie mu pozycji ekwiwalentnej względem religii dominującej¹⁷².

Zdarzają się jednak przypadki bardziej uprzywilejowanej pozycji Kościoła rzymskokatolickiego. Przepisy dekretu ustawodawczego z 22 kwietnia/6 maja 1926 r. chroniące nieruchomości klasztorne przed przejęciem przez osoby trzecie Sąd Apelacyjny w Salonikach wyrokiem nr 1161/1983 uznał za odnoszące się również do klasztorów rzymskokatolickich¹⁷³. Wprawdzie ani Rada Stanu, ani Sąd Kasacyjny nie miały okazji potwierdzić przedmiotowego orzeczenia, to jednak należy uznać je za niewątpliwą sukces Kościoła katolickiego, szczególnie w kontekście prób wywłaszczania przez państwo prawosławnych monasterów¹⁷⁴.

7. Podsumowanie

Stosunki państwo-Kościół w Republice Greckiej, jak już zostało nadmienione, można zaklasyfikować jako system zwierzchnictwa, nowoczesny model państwa wyznaniowego, system *sui generis*, postępową formę ceszaropapizmu albo właśnie rządu prawa państwowego.

Oczywiście w niemalże każdym państwie związki wyznaniowe działają na podstawie i w granicach prawa, jednak w Grecji zwraca uwagę szczególnie wysoki stopień interferencji republiki i Kościoła. Z normatywnego punktu widzenia religia oficjalna cieszy się uprzywilejowaną pozycją i jest chroniona przed błędami i wypaczeniami doktrynalnymi. Jednakże takie działania, jak zniesienie obowiązkowych lekcji religii czy pokrętne wymijanie się od interwencji na Górze Athos w celu usunięcia schizmy Esphigmenou, sprawiają, że przynajmniej niektóre gwarancje konstytucyjne stają się pustą ornamentyką. Podjęta w 2000 r. decyzja o rezygnacji z umieszczania w dowodach osobistych

¹⁷¹ Por. *International Religious Freedom Report 2008...*

¹⁷² Por.

http://www.rp.pl/arttykul/67352,181322_Kosciol_katolicki_w_Grecji_chce_rownouprawnieni_a.html

¹⁷³ Por. Ch. Papastathis, dz. cyt., s. 149 i 157.

¹⁷⁴ Por. pkt 3.2.1.

adnotacji o wyznaniu¹⁷⁵ czy próby kwestionowania prawa własności monasterów wskazują na traktowanie Kościoła (zarówno przez administrację, jak i sądownictwo) jako instytucji publicznej powołanej bardziej do realizacji polityki rządu niż transcendentnego przeżywania rzeczywistości, której autonomia ma granice węższe, niżby się hierarchii mogło wydawać.

Opisywany model relacji pomiędzy państwem a Kościołem nieśmiało ewoluje w kierunku separacji. Sytuacja mniejszości konfesyjnych, muszących odnaleźć się w generalnie dychotomicznym układzie religii znanych i nieznanymi, wydaje się ulegać stopniowej poprawie, choć sprawa *Canea Catholic Church v. Greece* pokazuje, do jak kuriozalnych twierdzeń potrafią uciec się organy państwa, by udowodnić nawet najbardziej karkołomną tezę. Chociaż jest to przykład najbardziej skrajny, to uświadamia, że instytucje charakterystyczne dla doktryny rządów prawa państwowego, takie jak zakaz prozelityzmu czy nadzór nad największymi grupami konfesyjnymi (por. np. art. 3 i 13 ust. 3 Konstytucji), są atutami, których władza świecka może nie chcieć tak szybko wypuścić z rąk.

Summary

The modern relations between Church and State in Greece could be defined in various manners, e.g. religious state, supervision system, progressive cesaropapism or state-rule system. The prevailing religion is that of the Eastern Orthodox Church of Christ, which is dominant, autonomous and inseparably united in doctrine with every other Orthodox Churches. The Holy Mount Athos is a self-governed and sovereign autonomy administrated by monks (with some exceptions) under spiritual jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate. The special status of the Athos peninsula is also ensured by the European Community law.

The Greek Constitution of 1975 affords to all people freedom of religious conscience. Unlike, freedom of practice worship is allowed only to “known religions”. One of the most characteristic and controversial element of analysed confessional law is the prohibition of proselytism stated by all Greek Constitutions. However, the European Court of Human Rights in the

¹⁷⁵ Mimo protestów ze strony Kościoła, który zorganizował akcję na rzecz przeprowadzenia referendum, które przyniosło wynik ponad 3.000.000 podpisów, rząd uznał je za zbyteczne (por. *Religious...*, s. 69 oraz Greek Helsinki Monitor (GHM). Minority Rights Group – Greece (MRG-G), *Religious Freedom in Greece*, September 2002, s. 84.

www.greekhelsinki.gr/bhr/english/organizations/ghm_mrgg_religious_freedom_2002.rtf

Kokkinakis and the *Larissis* cases stated that the prohibition of improper proselytism is not a violation of the Art. 9 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Three main religious minorities (Muslims, Jews and Catholics) have distinct legal status.

